

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi
2022

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

<https://doi.org/10.46868/atdd.274>

Türk Araştırmalarında Kafkas İslam Ordusunun Şuşa Zaferi

Mehman Süleymanov*

ORCID: 0000 0002 7139 9624

Bahtiyar Ersay**

ORCID: 0000 0003 2003 0541

Öz

Azerbaycan, 28 Mayıs 1918'de zor tarihi koşullar altında bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan halkının bağımsızlığına ve varlığına yönelik ciddi tehditlerin bulunduğu böylesine karmaşık tarihi koşullarda Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devleti ile 4 Haziran'da 1918 yılında Batum şehrinde imzalanan Dostluk Antlaşması'nın 4.Maddesi uyarınca Osmanlı Devletinden askeri yardım talebinde bulunmuştur. Bu istek üzerine, Azerbaycan'ın yardımına sınırlı sayıda Osmanlı askeri gücü gönderilmişti. Azerbaycan'a gelen bu kuvvetlerle, Azerbaycan'ın milli askeri kuvvetleri temelinde Kafkas İslam Ordusu oluşturulmuştu. Kafkas İslam Ordusu, Gence şehrinden Bakü şehrine kadar muzaffer bir savaş rotası geçti. 15 Eylül 1918'de Bakü şehri işgalci güçlerden kurtarıldı ve yeni kurulan Azerbaycan devletinin merkez şehri oldu. Bakü şehrinin kurtarılmasından sonra Kafkas İslam Ordusu güçlerinin bir kısmı Karabağ'a gönderildi. Bu bölgeyi ele geçiren Ermeni-Taşnak kuvvetlerine sert bir darbe vuruldu ve Karabağ'ın merkez şehri Şuşa şehrinde Azerbaycan devletinin bayrağı çekildi. Bu makale, Kafkas İslam Ordusu'nun Şuşa zaferine ve bu zaferin Türkçe çalışmalarda nasıl incelendiğine yer vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan'ın bağımsızlığı, Kafkas İslam Ordusu, Bakü zaferi, Karabağ harekâtı, Şuşa'nın kurtuluşu

Gönderme Tarihi: 14/10/2022

Kabul Tarihi:18/15/2022

* Prof. Dr, Milli Savunma Universitesi, Baku-Azerbaycan, smehman@mail.ru

**Askeri araştırmacı, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Savunma Universitesi, Baku-Azerbaycan, bahtiyarbaku@yandex.ru

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

SÜLEYMANOV, M. ve ERSAY, B., "Türk Araştırmalarında Kafkas İslam Ordusunun Şuşa Zaferi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Azerbaycan Kültür Başkenti Şuşa'nın 270. Yılı Armağan Sayısı*, 2022, s. 39-56.

Shusa's victory of Caucasian Islamic Army in Turkish Studies

Mehman Süleymanov*
ORCID: 0000 0002 7139 9624

Bahtiyar Ersay**
ORCID: 0000 0003 2003 0541

Abstarct

On May 28, 1918, under complicated historical conditions, the people of Azerbaijan declared their independence. In such complex historical conditions, where there are severe threaten to the sovereignty and existence of the Azerbaijani people, the Azerbaijani government requested military assistance from the Ottoman state by the 4th clause of the Treaty of Friendship signed with the Ottoman state on June 4, 1918, in the city of Batumi. By that request, a limited number of Ottoman military forces were sent to the aid of Azerbaijan. With those forces that came to Azerbaijan, the Caucasian Islamic Army was created over the national military forces of Azerbaijan. The Caucasian Islamic Army passed a victorious battle route starting from Ganja to Baku. On September 15, 1918, the city of Baku was liberated from the occupying forces and became the central city of the newly created state of Azerbaijan. After the liberation of Baku city, a part of the forces of the Caucasian Islamic Army was sent to Karabakh. The Armenian-Dashnak forces, taken control of this region, were dealt a strong blow and the flag of the Azerbaijani state was raised in the city of Shusha, the center of Karabakh. This article includes the victory of the Caucasian Islamic Army in Shusha and how this victory is examined in Turkish studies.

Keywords: independence of Azerbaijan, Caucasian Islamic Army, Baku victory, Karabakh movement, liberation of Shusha

Received Date: 14/10/2022

Accepted Date: 18/15/2022

* *Professor, National Defense University, Baku-Azerbaijan, smehman@mail.ru*

** *Military researcher, Azerbaijan Republic National Defense University, Baku-Azerbaijan, bahtiyarbaku@yandex.ru*

Триумф Кавказской Исламской Армии в Шуше в Турецкой историографии

Мехман Сулейманов*
ORCID: 0000 0002 7139 9624

Бахтияр Эрсай**
ORCID: 0000 0003 2003 0541

Резюме

28 мая 1918 года в сложных исторических условиях азербайджанский народ провозгласил свою независимость. В таких сложных исторических условиях, когда существовала серьезная угроза независимости и существованию азербайджанского народа, правительство Азербайджана запросило военную помощь у Османского государства в соответствии с 4-м пунктом Договора о дружбе, подписанного с Османским государством 4 июня 1918 года в городе Батуми. В соответствии с этой просьбой на помощь Азербайджану было отправлено ограниченное количество военнослужащих армии Османской Империи. Вооруженные силы прибывшие в Азербайджан, создали Кавказскую Исламскую Армию на основе местных национальных вооруженных формирований. Кавказская исламская армия прошла победоносный боевой путь от города Гянджа до города Баку. 15 сентября 1918 года город Баку был освобожден от оккупационных войск и стал столицей молодого Азербайджанского государства. После освобождения города Баку часть сил Кавказской Исламской Армии была направлена в Карабах. Армяно-дашнакским силам, захватившим этот регион, был нанесен сильный удар, и в городе Шуша, в центральном городе Карабаха, был поднят флаг Азербайджанского государства. Настоящая статья посвящена Шушинской победе Кавказской Исламской Армии и тому, как эта победа изучается в тюркоязычных исследованиях.

Ключевые слова: независимость Азербайджана, Кавказская Исламская Армия, победа Баку, карабахское движение, освобождение Шуши.

Получено: 14/10/2022

Принято: 18/15/2022

* профессор, Университет национальной обороны, Баку-Азербайджан, smehman@mail.ru

**Военный исследователь, Национальный университет обороны Азербайджанской Республики, Баку-Азербайджан, bahtiyarbaku@yandex.ru

Giriş

Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihinde ve Azerbaycan ile Türkiye'nin askeri kardeşlik tarihinde çok değerli bir sayfa oluşturmaktadır. Çünkü 1918 yılının Mayıs ayında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan milli mücadelesinin aydınları ve liderleri, mevcut askeri tehditleri ortadan kaldırmanın tek yolunu Türkiye'nin askeri yardımında görmüşlerdir. Bu nedenle, Azerbaycan hükümetinin temsilcileri derhal resmi olarak Osmanlı hükümetine başvurdu. Osmanlı hükümeti bu çağrıya olumlu yanıt vermiş ve Osmanlı hükümetinin kararıyla Mursal Paşa komutasındaki 5. Kafkas Tümeni Azerbaycan'a gönderilmiştir. Bu tümenle General Aliğa Şıhlinski liderliğindeki Ahalidde Azerbaycan Kolordusu tek bir teşkilatta birleştirildi ve Kafkas İslam Ordusu oluşturuldu. Kafkas İslam Ordusu'nun komutanlığı Nuri Paşa'ya verildi. Aliğa Şıhlinski, yardımcısı olarak atandı. Bu ordu kurulduğu ilk günlerden itibaren Azerbaycan'ın bağımsızlığını yıkmak ve Azerbaycan'ı fethetmek isteyen Bolşevik ve Ermeni-Taşnak birliklerine karşı savaştı. Bu güçler, Azerbaycan'ın en büyük şehri olan Bakü'yü işgal ederek Azerbaycan'ın ulusal hükümetinin bulunduğu Gence'ye doğru bir saldırı başlattı. 1918 yılının Haziran ayının ortalarında, bu kuvvetler Bakü ile Gence arasındaki bölgenin çoğunu işgal ederek Göyçay şehrine yaklaşmayı başardılar. Kafkas İslam Ordusunun özverili mücadelesi sonucunda bu saldırının önüne geçilmesi mümkün olmuştur. Birbiri ardına Garamaryam, Ağsu, Kürdemir, Şamahı, Hacıqabul ve nihayet Bakü şehri kurtarıldı. Bakü'nün kurtarılmasından sonra Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin Ermeni işgalinden kurtarılmasına karar verildi. Bu amaçla 23 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu'nun bazı birlikleri Karabağ'a doğru hareket etmeye başladı.

1. Azerbaycan'ın bağımsızlığından önce Kafkas İslam Ordusunun Karabağ Harekâtının araştırılması

Azerbaycan'ın bağımsızlığından önce Kafkas İslam Ordusu'nun tarihi Türkiye tarihinde çok fazla ele alınmamıştır. Bu nedenle Kafkas İslam Ordusu kuvvetlerinin Karabağ harekâtı ve Şuşa şehrinin bu kuvvetler tarafından Ermeni işgalinden kurtarılması Türk tarihi çalışmalarında çok az yer almıştır.

Kafkas İslam Ordusu'nun Karabağ harekâtı ve Şuşa şehrinin kurtuluşu ile ilgili ilk bilgiler bu harekâta katılan Türk subaylarının anılarında bulunabilir. Örneğin Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa'nın anılarında bu tür bilgiler çok kısa olarak verilmiştir. Nuri Paşa anılarında, Ermeni Taşnak kuvvetlerinin Bakü cephesinde Kafkas İslam Ordusu'nun varlığından yararlanarak Karabağ'da bir isyan çıkardığını ve Şuşa şehrini kontrol altına aldığını yazmıştır. Bu ayaklanmayı bastırmak için "5. Kafkas Tümeni'ne bağlı iki alay, Cemil Cahid Beyin önderliğinde Karabağ'a gönderildi".¹ Nuri Paşa Karabağ'a gönderilen askeri kuvvetlerin bileşimi ve faaliyetleri hakkında ek bilgi vermemiştir.

5. Kafkas Tümeni Kurmay Başkanı Rüştü Türker'in bu tümenin Azerbaycan'daki savaş yoluna adanmış değerli hatıralarında Karabağ harekâtı hakkında çok kısa bilgiler bulmak mümkündür. Karabağ harekâtının Bakü'nün kurtuluşundan sonra başlaması gerektiğine değinen Rüştü, bu harekâta 1. Azerbaycan Tümeni gönderilmesi gerektiğini yazdı. Rüştü daha sonra 5. Kafkas Tümeni'nin 9. Kafkas Alayı ile 36. Piyade Tümeni'nin 106. Alayı'nın 1. Azerbaycan Tümeni'ne dahil edildiğini ekledi.² Bu bilgiler ayrıntılı olmamakla birlikte Nuri Paşa hakkında yukarıdaki bilgileri tamamlamamıza yardımcı olabilir. Yani Karabağ'a hangi iki Türk alayının gönderildiğine değinilmiştir.

Bir diğer Türk subayı olan İsmail Berkuk'un anılarında yazılanlar, bu bilgiyi desteklememize imkân veriyor. İsmail Berkuk, Karabağ işgalini ortadan kaldırmak için bu bölgeye gönderilen kuvvetler hakkında da geniş bilgi veriyor. Yazdığına göre, bu bölgeye gönderilen askeri kuvvetlerin komutanlığına Albay Cemil Cahid atanmıştır. Onun liderliğinde 9. ve 106. Türk Piyade Alayları, Azerbaycan Süvari Birlikleri ve bir Schneider Dağ Topu yerleştirilmiştir.³

İsmail Berkuk, Karabağ'a gönderilen alayların neden farklı tümenlerden olduğuna da değinmiştir. Ona göre, Bakü'nün kurtarılmasından sonra, Osmanlı askeri kuvvetlerinin bir kısmı Karabağ'a, bir kısmı Dağıstan'a gönderilecek ve bir kısmı Bakü civarında tutulacaktı. O zaman, her yöne savaş deneyimi olan bir alay gönderilmesine dikkat edildi ve nispeten savaş tecrübesine

¹ Mehmet Rihtim ve Mehman Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu Harekâtı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*, Nurlar yayın evi, Bakü 2008 s. 456.

² Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbinde Bakü Yollarında 5'inci Kafkas Piyade Tümeni*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s. 211.

³ İsmail Berkuk, *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15'inci Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri*, (94 Sayılı Askeri Mecmua'nın 35 Sayılı Tarih Kısmı), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1934, s. 55.

sahip bir alay atandı. Karabağ'a gönderilen 9. Piyade Alayı yeterli muharebe tecrübesine sahipti. Bu alaya muharebe tecrübesi olan ikinci bir alay dahil olursa, diğer yönlere gönderilen kuvvetler zayıflatılabilirdi. Bu nedenle, 106. Alay, 9. Alayla gönderildi. Bu kuvvetlerin Bakü yakınlarındaki Puta istasyonunda trenlere binip Yevlah'a, oradan da Karabağ'a gitmesi gerekiyordu. Azerbaycan'da yeterli vagon bulunmadığından Nuri Paşa'nın kararıyla kuvvetler önce Karabağ'a gönderildi. İ. Berkuk'a göre bu kuvvetlerin Karabağ'a sevki 23 Eylül 1918'de başladı.⁴

Yukarıda adı geçen yazarlar, Karabağ harekâtına dahil olan güçler hakkında genel bilgiler vermişlerdir. Ama Osmanlı kaynaklarına dayanarak Karabağ'a gönderilen kuvvetlerin 1. Azerbaycan Tümeni ve Türk piyade alaylarını içerdiğini tespit etmek mümkündür. Azerbaycan'ın milli askeri güçlerini daha hızlı organize etmek için 1. Azerbaycan Piyade Tümeninin Komutanlığına Osmanlı subayı Cemil Cahid atanmıştır. Bu tümenin 1., 2. ve 3. Süvari Alayları, 2. Piyade Alayı, milli gönüllü birlikleri ve zırhlı araçları Karabağ harekâtına katılmıştır. Osmanlı ordusunun 9. ve 106. Piyade Alayları da bu tümeni güçlendirmek için görevlendirilmiştir. Grubun ayrıca bir Schneider Dağ Topu bölümü bulunmaktadır. Tüm kuvvetlerin genel komutası Cemil Cahid'e verilmiştir. Komutasındaki kuvvetler 25 Eylül'den itibaren Karabağ topraklarına girmeye başlamıştır.⁵

Bir diğer Osmanlı subayı Mucip Kemalyeri'nin anılarında Kafkas İslam Ordusu'nun Karabağ harekâtı ve Şuşa'nın bu Ordu güçleri tarafından kurtarılması hakkında ilginç bilgilere rastlamak mümkündür. Mucip Kemalyeri, 9. Kafkas alayının bölük komutanıdır ve bu alayın Karabağ yürüyüşüne katılmıştır. Bu hatıralarda Türk askerlerinin Azerbaycan'ın bağımsızlığı, Karabağ ve Şuşa'nın özgürlüğü için gösterdiği kardeşlik ile tecrübelerini açıkça görmek mümkündür. Mucib Kamalyeri, Karabağ harekâtı ile ilgili anılarında katılımını şöyle hatırlar: "Bir hafta sonra, İran sınırına yakın sayılan Karabağ eyaletinin merkezi Şuşagala'daki Türkleri kurtarmak için başka bir alay ve hafif tank birliği ile birlikte hareket etme emri aldık. 4 ayı aşkın bir süredir kuşatma altında, yola çıktık, huzur ve sessizlik içinde geride bıraktığımız büyük şehir Bakü'nün elektrik ışıkları gökyüzünü tutuşturur gibiydi. Bir altın rengi yansıma uzaktan görüldü, İstanbul ateşi gibi Hazar Denizi'nin gizemli kıyılarından geçen demiryolu bu görüntüyü oluşturuyordu. Güzellik kattı. Çılgın bir hızla güneye doğru giden trenimiz ilk ve son kez deniz

⁴ İ. Berkuk, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁵ "Kafkas İslam Ordusunun Karabağ Harekâtı", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, C. 2, Lider yayın evi, Bakü 2005, s. 102.

banyosu yaptığımız Alat istasyonuna ulaştı. Ondan sonra demiryolu batıya yöneliyor ve Hazar Denizi'nden çıkıyoruz...

Tren devam ediyor, çok şiddetli savaflara sahne olan ünlü Hacıqabul istasyonunu ve sonu görünmeyen düz bir alanı geçiyoruz. Ve son olarak Karabağ karayolunun demiryoluna bağlandığı Yevlah istasyonuna varıyoruz ve burada iniyoruz. Üç gün yürüdüktan sonra halkın sevgi dolu gösterileri arasında büyük Ağdam şehrine giriyoruz. Burada da "Allah yardımcın olsun!", "Allah yardımcın olsun!" sesleri bir kükreme şeklinde göklere yükseliyor. Ama şehirden hiç durmadan çıkıyoruz. Birkaç gün sonra, savaş düzenleri alınır alınmaz Şuşagala yönüne doğru ilerliyoruz.⁶

M. Kemalyeri, anılarında Şuşa'ya yönelik katıldığı savaflar hakkında bilgi vermemiştir. Sadece Şuşa'nın kurtuluşu için verilen savafların başarılı olduğunu yazmış ve Şuşa'yla tanışmanın sevincini okuyucularıyla paylaşmıştır. Ancak Şuşa hakkında verdiği bilgiler, bu şehrin çevresinde ciddi bir savaşın yaşandığını ve Türk-Azerbaycan askeri güçlerinin Şuşa şehrinde Azerbaycan halkı tarafından büyük bir sevinçle karşılandığını, heyecanın verdiği şevkle saldırdıklarını belirtmektedir. Karşı taraftaki yetkili delegeler, birkaç gün içinde belirli bir zamanda savaşı sona erdirme ve Şuşagala'yı kayıtsız şartsız teslim etme sözü verdiler.

“Şehrin varoşlarında, bizi ilgi ve heyecanla bekleyen Türklerin yürekten alkışları arasında doğal güzelliklere sahip Şuşagala'ya girdik ve çok hızlı hazırlanmış üç büyük zafer pankartı altından geçtik. İlkinde "Yaşasın Enver!", ikincisinde "Yaşasın padişah!", üçüncüsünde ise "Bir gün gerçek samsiler doğacak ve bu deniz tutsakları özgür olacak" yazıyordu. Üçüncüsünü, Şuşagala kızları Bolşevik devriminden sonra sonra yazmaya başladılar ve iki ayda bitirebildiler. Bu bilgiyi bize şehrin kadınlarıyla birlikte şehrin Türk mahallelerini savunan Azeri Mücahidler verdi”.⁷ M. Kemalyeri'nin anılarının ilginç noktalarından biri, Rus Çarlığının Türk birliğini ortadan kaldırmak için dini bölünmeyi bile kullanmasıydı. Yazar ayrıca bazı Şuşa din adamları arasında Sünni-Şii konusunda tatsız bir anlaşmazlıkla karşılaşmış ve bunu doğru bulmamıştır. Türk ordusu arasında bu konudaki tartışmalar da hatıralara yansımıştır. Türk askeri güçlerinin Azerbaycan'dan ayrıldığı haberi M.Kemalyeri tarafından beklenmedik bir şekilde acı bir açıklama olarak algılanmıştır.

⁶ Mucip Kemalyeri, *Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı (1917-1918)*, Baha matbaası, İstanbul 1972, s. 142-143.

⁷ M. Kemalyeri, *a.g.e.*, s. 144.

2. Türk tarihçiler tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığı sonrasında Kafkas İslam Ordusu'nun Karabağ harekâtının araştırılması

1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması Türkiye'de büyük bir sevinçle karşılandı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını uluslararası dünyada ilk tanıyanın Türkiye olduğu bilinmektedir. Bu dönemden itibaren Azerbaycan ile Türkiye arasında her alanda yakın iş birliği ilişkileri kurulmaya başlandı. O zamandan beri, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde özel bir yere sahip olan Kafkas İslam Ordusu'nun tarihi de dahil olmak üzere Azerbaycan'ın tarihini incelemek için Türkiye'de büyük bir ilgi ortaya çıktı. Bu ilginin sonucu olarak 20. yüzyılın sonlarından itibaren çok sayıda değerli çalışma yayımlanmıştır.

Bazı Türk araştırmacılar, Kafkas İslam Ordusu'nun tarihini araştırırken, bu Ordunun Şuşa ve Karabağ'daki zaferini ayrı bir bölüm olarak okuyucularına sunmuşlardır. Bu tür araştırmacılar Cemalettin Taşkiran, Nasir Yüceer, Nejdet Karaköse, Atilla Güler ve diğerleridir. Kafkas İslam Ordusu'nun Karabağ harekâtını ve Şuşa zaferini ilk inceleyen Türk bilginlerinden biri Dr. Cemalettin Taşkiran'dır. Türk ordusunun bir subayı olan C. Taşkiran'ın eseri tamamen Karabağ tarihine adanmış olsa da bu çalışmada Kafkas İslam Ordusunun Karabağ harekâtına da ayrı bir yer vermiştir. Yazar bu konuyu hem Türk arşivlerinin zengin kaynaklarından hem de bu konuda yabancı ülkelerde yayımlanmış eserlerden yararlanarak incelemiştir. C. Taşkiran eserinde Türk askeri kuvvetlerinin Azerbaycan'a gelişi ve Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye muzaffer yürüyüşü hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Karabağ harekâtına dokundu. Karabağ harekâtına katılan güçlerin sayısını ortaya çıkarmış ve bu hareketin amacı hakkında ilginç bilgiler vermiştir. Ona göre Kafkas İslam Ordusu'nun Karabağ harekâtını başlatmasının amacı, bu bölgeyi Ermeni işgalinden kurtarmak ve Şuşa ile birlikte Gorus'ü kontrol altına almak ve böylece Azerbaycan ile Osmanlı toprakları arasında bir bağlantı oluşturmaktır.⁸

C. Taşkiran, Kafkas İslam Ordusu güçlerinin Karabağ'da toplanmasının ardından bölge Ermenilerinin silah teslim etme konusunda uyarıldığını yazdı. Bu uyarı kabul edilmeyince Kafkas İslam Ordusu Şuşa'ya doğru ilerlemeye başladı. C.Taşkiran, arşiv belgelerine dayanarak, o dönemde Şuşa'ya doğru ilerleyen askeri birliklerin oluşumu hakkında da bilgi vermiştir. Onun

⁸ Cemalettin Taşkiran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995, s. 106.

yazısına göre, Ermeni silahlı gruplarının direnişi kırıldıktan sonra, Kafkas İslam Ordusu güçleri 8 Ekim 1918'de büyük bir heyecanla Şuşa şehrine girdi.⁹

Dr. Cemalettin Taşkiran'ın bahsi geçen eseri, Kafkas İslam Ordusunun Karabağ harekâtı ve Şuşa'nın zaferi hakkında ilk araştırma çalışması olarak özel bir değere sahiptir. Ondan sonra Nasir Yüceer¹⁰, Nejdet Karaköse¹¹, Atilla Güler¹² de eserlerinde Kafkas İslam Ordusunun Karabağ harekâtını ve Şuşa zaferini araştırmışlardır. Bahsedilen bu eserlerde bu konunun kapsamlı bir şekilde araştırılmadığı doğrudur. Ancak bu eserlerin en güzel yanı, bu üç yazarın da konuya ilişkin tutumlarını Kafkas İslam Ordusu arşivlerine dayanarak ifade etmeleridir. Buna da temas konunun geçerliliğini gösterir.

N. Yüceer, N. Karaköse ve A. Güler'in araştırmalarından elde edilen bilgiler C.Taşkıran'ın eserindeki bilgileri tamamlar ve Kafkas İslam Ordusunun Karabağ harekâtı ve Şuşa zaferi hakkında daha kapsamlı bilgi edinilmesini sağlar. Her üç yazar da Karabağ harekâtını Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki faaliyetlerinin önemli bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Kafkas İslam Ordusu'nun Karabağ harekâtının arifesinde Karabağ'daki zor durum hakkında daha geniş bilgi bulmak mümkündür. Yani Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilanının akabinde, Türk cephesinde ağır bir darbe aldıktan sonra Güney Kafkasya'ya akın eden Ermeni silahlı gruplarının Azerbaycan'ın Karabağ bölgesini ve bu bölgenin merkezi şehri Şuşa'yı kontrol edebildikleri bildiriliyor. Özellikle Asgeran kalesinin işgali ile Ermeniler Ağdam'dan Şuşa'ya giden yolu ellerine almışlar ve böylece Şuşa'daki Azerbaycanlı nüfus her türlü yardımdan mahrum bırakılmıştır. Hatta Şuşa'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin topluca katledileceği tehdidi bile vardı. N. Yüceer ve N. Karaköse eserlerinde Kafkas İslam Ordusu'nun Karabağ'a giden kuvvetleri hakkında geniş bilgiler verdiler. Yazılanlara göre Bakü Garnizon Komutanı Albay Cemil Cahid Bey, Nuri Paşa'yı Karabağ'a gönderilen kuvvetlerin başına atadı. O da Birinci Azerbaycan Tümeni Komutanı olarak görev yaptı. Adı geçen araştırmacılar, Karabağ hareketine katılan Azerbaycanlı gönüllülerin sayısının 1.200, Azerbaycan süvari alayının sayısının ise 250 olduğunu bildiriyorlar. Toplamda Karabağ'a

⁹ C. Taşkiran, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁰ Nasir Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s. 131-137.

¹¹ Nejdet Karaköse, *Askeri, siyasi ve silah sanayicisi kişiliği ile Nuri Paşa (Killigil)*, Doktora Tezi, İzmir 2010, s. 213-220; *Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütülcü fabrikasının sahibi Nuri Paşa (Killigil) Enver Paşanın kardeşi*, Ötügen, İstanbul 2019, s. 268-276.

¹² Atilla Güler, *Kafkasya'da Zafer, İhanet ve Hüziin (1918-1919)*, Galeati yayıncılık, Ankara 2021, s. 212-221.

giden güçlere destek verecek topçuların bir dağ topçu taburu ve üç zırhlı araçtan oluştuğu belirtildi.¹³

Kafkas İslam Ordusu güçlerini Ağdam'da topladıktan sonra Asgeran Kalesinden geçerek Şuşa'ya doğru ilerlemek zorunda kaldılar. Ancak bahsedildiği gibi dar bir dağ geçidinde bulunan Asgeran Kalesi Ermeni silahlı gruplarının kontrolündeydi. Cemil Cahid, Ağdam'a ulaştıktan sonra Ermeni silahlı gruplarının liderlerine bir mesaj göndererek Asgeran yolunun açılmasını talep etti. N. Yüceer, Ermeni silahlı gruplarının temsilcilerinin görüşmeler için C.Cahid Bey'e geldiklerini belirtiyor. Albay C. Cahid, Ağdam'daki önemli Ermeni temsilcilerini de tutukladı.¹⁴ N. Karaköse, C. Cahid bey'e gelen Ermeni temsilcilerinin beş kişiden oluştuğunu yazdı. Albay Cahid, talebini ileri sürdükten sonra bu temsilcilerden üçünü tutukladı ve ikisini geri gönderdi. Bu iki kişinin C.Cahid Bey'in Ermenilere teslim olma talebini iletmesi gerekiyordu. Ermeniler silahlarını bırakmazlarsa, Kafkas İslam Ordusu güçleri Şuşa'ya doğru bir saldırı başlatmak zorunda kalacaktı. N.Karaköse, Nuri Paşa'nın da Kafkas İslam Ordusu Şuşa'ya saldırmaya başlamadan önce Ağdam'a geldiğini ve durumu yerinde öğrendiğini yazdı.¹⁵ Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu kuvvetlerinin Şuşa'ya saldırması için gerekli talimatları verdikten sonra Bakü'ye döndüğü bilinmektedir.

N. Karakösen'in araştırmasında, C. Cahid Bey'in ultimatomundan sonra Karabağ'daki Ermenilerin neler yaptığı anlaşılmaktadır. Onun araştırmasına göre, Karabağ'daki Ermeniler sorunun çözümü için üçüncü toplantılarını yaptılar ve bu toplantıda C.Cahid Bey'in ultimatomuna nasıl cevap verileceği konusu tartışıldı. 1918 Ekim'inin ilk günlerinde Ermeniler, Azerbaycan makamlarını tanıdılar, ancak silahları teslim etmeyeceklerini söylediler. Ermeniler, bu karardan sonra Kafkas İslam Ordusu'nun Şuşa'ya saldırısının durabileceğini varsaydılar. Ancak bu karar Cemil Cahid Beyi tamin etmedi. Çünkü Ermeni silahlı gruplarının silahsızlandırılmaması bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerini tehlikeye atmaktaydı. Bu nedenle 4 Ekim 1918'de Kafkas İslam Ordusu güçleri Karabağ'ın kapısı olarak kabul edilen Ağdam'dan Şuşa istikametine bir taarruz başlattı.¹⁶

¹³ N. Yüceer, a.g.e., s. 133; N. Karaköse, a.g.e., s. 272.

¹⁴ N. Yüceer, a.g.e., s. 133.

¹⁵ N. Karaköse, a.g.e., s. 272.

¹⁶ Age, s.272

Bu bilgilerin doğruluğu Ermeni kaynaklarında da teyit edilmektedir. Bu kaynaklardaki bilgilere göre Cemil Cahid Bey'in ultiomatomundan sonra Karabağ'da Ermeniler Şuşa şehrinde bir toplantıya çağrılmış ve bu toplantıda yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Albay Cemil Cahid, 2 Ekim akşamı saat 7'de ultiatoma cevap istedi. C.Cahid o sırada cevap alamamasına rağmen 4 Ekim'e kadar bekledi ve bundan sonra Karabağ'daki Ermeni terör gruplarını silahsızlandırmaya karar verdi.¹⁷

Şuşa'ya yapılan saldırı sırasında Kafkas İslam Ordusu güçleri, Asgeran geçidi çevresindeki Ermeni silahlı gruplarının ciddi direnişiyile karşılaştı. Bu geçit, Kafkas İslam Ordusu güçlerinin saldırısını önlemek için en uygun yeri. Çünkü Şuşa'ya giden yol Asgeran'da iki taraflı tepelerden geçiyordu. Bu yüksekliklerde güçlendirilerek, ulusal kuvvetlerin Şuşa'ya doğru ilerlemesini durdurmak mümkün olacaktı. Konuyla ilgili araştırmacılar N. Yüceer, N. Karaköse ve A. Güler, Kafkas İslam Ordusu güçlerinin Askeran kapısında yürüttüğü savaşı kısaca aktardı. Bu bilgilerden 2. Azerbaycan Piyade Alayı ile Azerbaycan Süvari Alayının Asgeran yönüne hareket ettiği anlaşılmaktadır. Bu kuvvetlerin Ketik-Daşbaşı yönünden Asgeran'a doğru ilerlemesi gerekiyordu. 9. Türk Piyade Alayı, Ermeni silahlı kuvvetlerinin yoğunlaştığı Ağbulag'a gönderildi ki, orada toplanmış olan Ermeni çetelerini etkisiz hale getirsin. Bu alayın 25. Taburunun güneyden Asgeran'a doğru hareket ederek yoldaki Ermeni militanları etkisiz hale getirmesi gerekiyordu. Kafkas İslam Ordusu güçleri Karabağ'ın diğer bölgelerinde Ermeni silahlı gruplarına karşı savaşa girdi. Ancak adı geçen araştırmacılar daha çok Şuşa yönündeki savaşlar hakkında bilgi vermişlerdir. 4 Ekim'de Asgeran çevresinde bu yönde taarruz için görevlendirilen güçlerin özverili mücadelesi, bu yönde kök salmış Ermeni silahlı gruplarına ağır bir darbe vurdu. Coğrafi koşullardan yararlanmaya çalışan Ermeni silahlı grupları, tüm çabalarına rağmen Kafkas İslam Ordusu güçlerinin Şuşa'ya doğru ilerlemesini engelleyememiştir. Söz konusu araştırmacılar, Ermeni Cellat Andranik Ozanyan'ın Asgeran-Şuşa arasındaki Ermeni silahlı gruplarına önderlik ettiğini bildirmektedir. Kendi liderliğindeki Ermeni silahlı gruplarının yenilgisini engelleyemedi. Sonraki günlerde meydana gelen muharebeler o kadar yoğun değildi. Çünkü Ermeni silahlı grupları, Kafkas İslam Ordusu güçlerinin gücünü görünce geri çekilmek zorunda kaldılar. Sonuç

¹⁷ Naqornıq Karabax v mejdunarodnoy prave i mirovoy politike. Dokumentı i kommentariy, Kruq, Moskva 2008, s. 236; Zare Melik Şahnazarov, <http://sumgait.info/caucasus-conflicts/karabakh-soldier-notes/karabakh-sildier-notes-6.htm>(11.10.2022).

olarak, 8 Ekim 1918'de Cemil Cahid Bey komutasındaki Kafkas İslam Ordusu birlikleri Şuşa şehrine girdi.¹⁸

Asgeran ve ardından Şuşa civarında meydana gelen çatışmalarda bir subay ve 32 askerin şehit olduğu, 65 kişinin de yaralandığı Osmanlı kaynaklarından anlaşılmaktadır.¹⁹ Yani Şuşa'nın kurtulması asker ve subayların kahramanlıklarının ve fedakarlıklarının sonucudur.

Yukarıda Kafkas İslam Ordusu birliklerinin Şuşa'da nasıl karşılandığına değinilmişti. Adı geçen araştırmacılar, Ermeni silahlı gruplarının yaptığı tüm mezalimlere rağmen Cemil Cahid'in onlara insanlık gösterdiğine, iki halk arasında barış içinde bir arada yaşamayı tercih ettiğine ve Ermeni silahlı gruplarına izin vermediğine dikkat çekerler. Cahid Bey, Şuşa sakinlerinin huzurunda yaptığı ilk konuşmada, "Amacımız kan dökmek değil" dedi. Aksine dinginlik yaratmaktır. Devletin tüm halkları aynı haklara sahip olacaktır. Herkes hükümetinin otoritesini tanıyacaktır ve barışçıl çalışma faaliyetlerine başlamalıdır.²⁰

Ayrıca Cemil Cahid'in daha sonra Şuşa Camii'nde şehrin Azerbaycanlı nüfusunun temsilcileriyle büyük bir toplantı düzenlediği bildiriliyor. Bu görüşmede şehrin Ermeni nüfusuna barış teklif edeceğini söyledi. Bu barış kabul edilmezse, onlara karşı çok katı bir tavır alınacaktı. C.Cahid Bey bir kez daha Azerbaycanlıların tek tek Ermenilere karşı tavır almasını engellemeye çalışmış ve halkın bu konuyu kendi takdirine bırakıp günlük faaliyetlerine dönmelerini talep etmiştir:

“Sözlerime hemen uymazsanız, emirlerime harfî harfine uymazsanız, sahip olduğum en büyük yetkiyle size ağır muamelede bulunmaya en ufak bir tereddütte bulunmayacağım. Şimdi Ermenilere itaat önereceğim. Kabul etmezlerse, onlara bir orduya itaatsizlik cezası vereceğim. İtaat ederlerse canları, namusları ve malları bana emanet olduğu için en ufak bir ayrılığa izin vermem. Uymamaları halinde yapılacak muamelede sadece benim askerim görevli olacaktır. Halkın tamamen uyanık olmasını ve herkesin işine ve gücüne bu dakikadan itibaren başlamasını talep ve emrediyorum.²¹”

¹⁸ N. Yüceer, *a.g.e.*, s. 133; N. Karaköse, *a.g.e.*, s. 272; A. Güler, *a.g.e.*, s. 217.

¹⁹ Mehman Süleymanov, *Azərbaycan Ordusunun Tarihi*, C. 1, Maarif yayın evi, Bakü 2018, s. 657.

²⁰ N. Karaköse, *a.g.e.*, s. 273.

²¹ N. Yüceer, *a.g.e.*, s.134; N. Karaköse, *a.g.e.*, s. 273; A. Güler, *a.g.e.*, s. 218.

Her üç araştırmacının da eserlerinde C. Cahid Bey'in Şuşa şehrinin Ermeni nüfusunun temsilcileriyle görüşmesine dair bilgiler bulunmaktadır. Her üç yazar, Ermeni silahlı direnişine rağmen C.Cahid Bey'in barışçıl bir şekilde Ermenileri doğru yola yönlendirmeyi tercih ettiğine işaret etmektedir. Çünkü C. Cahid bu toplantıda Ermenilerin Türklere karşı büyük zulümler yaptıklarını, Osmanlı devletinin verdiği Türk vatandaşlığı hakkını reddettiklerini ve cezalandırılmaları gerektiği halde Türklere tarafından affedildiklerini ifade etmiştir. C.Cahid Bey, Ermenilere merhamet edileceğini bir kez daha ilan etmiş ve silahlarını teslim etmelerini istemiştir.²²

N. Yüceer'in araştırmasında Kafkas İslam Ordusu birliklerinin C. Cahid Bey önderliğinde Şuşa merkez meydanında resmi geçiş organizasyonuna ilişkin bilgiler de yer alıyor. Onun yazısına göre şehrin hem Azerbaycanlı hem de Ermeni nüfusu bu resmi geçişi gözlemledi. Albay C.Cahid'in kararlı tutumundan sonra Şuşa'nın Ermeni sakinlerinin de saldırgan ve milliyetçi tutumlarını gizlemek zorunda kaldıkları bildiriliyor. N. Yüceer'e göre, Şuşa ve Karabağ'da Azerbaycan gücünü güçlendirmek için 20 Ekim 1918'de Kafkas İslam Ordusu tarafından 9. Kafkas Alayı ile 106. Türk Alayının 1. Azerbaycanlıları Tümenine nakledilmesi ve bu alayların taburlarının Azerbaycan alayları arasında dağıtılması emrini verdi. 1. Azerbaycan Tümeni bu şekilde yeniden düzenlendikten sonra Karabağ'daki Ermeni kanunsuzluklarını önleme görevini üstlenmek zorunda kaldı.²³

Türk araştırmacıların eserlerinde Osmanlı kuvvetlerinin Karabağ topraklarından çekilmesinin sebepleri açıklığa kavuşturulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçları nedeniyle Osmanlı devleti yenilince Talat Paşa hükümeti istifa etmek zorunda kaldı. Yeni hükümetin başına geçen Ahmet İzzet Paşa, yabancı güçlerin baskısı altında Osmanlı hükümetinin politikasında ciddi değişiklikler yapmaya başladı. Ahmet İzzet Paşa, Kafkas İslam Ordusu'nun varlığını kabul etmemiş ve Azerbaycan'daki Osmanlı kuvvetlerinin geri çağrılmasını talep etmiştir. Yeni sadrazam, 23 Ekim 1918'de Nuri Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Karabağ'daki Osmanlı birliklerinin derhal geri çekilmesini talep etti. O telgrafın ilk paragrafı şöyleydi: "Dersaadat'taki Ermenilerin sinyallerine göre, Karabağ'daki Osmanlı silahlı kuvvetlerinin Şuşa'ya girdiği anlaşılıyor. Çünkü bu hareket bir muharebe-umumiyyeye (genel katliam) yol açacaktır. Karabağ'a ilerleyen

²² N. Yüceer, *a.g.e.*, s. 134; N. Karaköse, *a.g.e.*, s. 273; A. Güler, *a.g.e.*, s. 218.

²³ N. Yüceer, *a.g.e.*, s. 135.

birliklerimiz varsa, derhal geri çekilecekler ve geri çekildikleri Genelkurmay Başkanlığına bildirilecektir. Hiçbir askerimiz Karabağ'a girmeyecektir.²⁴"

N. Karaköse bu talebi, İtilaf Devletlerinin Osmanlı devleti üzerindeki baskısının bir sonucu olarak değerlendirdi. Ancak telgrafın içeriği, dünya Ermenilerinin de yoğun propaganda yaparak İtilaf Devletlerinin liderlerine baskı uyguladıklarını göstermektedir. Nuri Paşa, Osmanlı sadrazamının telgrafının içeriğine katılmadı ve 27 Ekim 1918'de Osmanlı sadrazamı Ahmet İzzet Paşa'ya bir cevap telgrafi gönderdi. Bu telgrafta, Ermeni milliyetçi güçlerinin Karabağ, Bakü ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde yaptığı katliamlardan bahsederek, Ermenilerin söylemlerinin hiçbir dayanağının olmadığını belirtmek istemiştir. Aslında Azerbaycan halkına karşı acımasız davrananlar onlardı. Bu telgrafın tüm metni N. Karakösen'in eserinde verilmiştir. O telgrafın ilk paragrafı Karabağ'daki olaylarla ilgili idi. Nuri Paşa bu telgrada şöyle yazmıştır: "Müslüman nüfusu Karabağ bölgesinin düzlük alanlarında yaşar ve yazın yaylalara giderler. Şuşa'nın çoğunluğu (üçte ikisi) Müslümandır. Şuşa şehri, uzun süredir Ermeni Ussati (isyancılar) tarafından kuşatma altında olduğu için Müslümanlar açıkça telef oluyorlardı. Bunu önlemek için 8.10.34 (8.10.1918) tarihinde Azerbaycanlı kıta ile kıtamız, Azerbaycan topraklarını işgal etmiş ve şehrin (yani Şuşa şehri- B.E.) bağlantısı tesis edilmiştir. Bu ilerleme esnasında ilk gün, yürüyüşü engellemeye çalışan birkaç yüz Ermeni engellenmiş ve mücadele, barış ve düzene etki etmemiştir. Ağırlıklı olarak Bakü'yü güçlü tutmak amacıyla Karabağdaki Osmanlı kıtası bu bölgeye toplanmış ve Şuşa'da sadece Azerbaycan kıtası bırakılmıştır. Karabağ, Azerbaycan hükümetinin malıdır. Onsuz yaşayamaz.²⁵" Ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçları nedeniyle Osmanlı askeri kuvvetlerinin Azerbaycan'dan çekilmesi kaçınılmaz olmuştur. Bununla Kafkas İslam Ordusu'nun varlığına da son verildi. Karabağ'daki Osmanlı birlikleri geri çekilince, oradaki Azerbaycan Tümeni komutanlığı görevi Tümgeneral Usubov'a verildi.

N. Yüceer, N. Karaköse ve A. Güler, eserlerinde C. Cahid Bey liderliğindeki Kafkas İslam Ordusu güçlerinin Karabağ harekâtını ve Şuşa zaferini övdüler. Onlara göre tarihin akışı bu zaferin önemini teyit etmiş, Ermenilerin bölgede saldırgan bir güç olduğunu göstermiştir. Kanıt olarak, 20. yüzyılın sonunda Karabağ'ın dağlık kesiminde ve çevresinde Ermeni askeri-milliyetçi güçlerinin işgali örneğini gösterdiler.

²⁴ N. Karaköse, *a.g.e.*, s. 275.

²⁵ N. Karaköse, *a.g.e.*, s. 276.

Türk tarihçileri tarafından Kafkas İslam Ordusunun Karabağ harekâtı ve Şuşa zaferine sadece birkaç cümle ile değinilen bir dizi çalışma yayınlanmıştır.²⁶ Bu çalışmaların konusu Kafkas İslam Ordusu harekâtının genel tarihi olduğu için Karabağ harekâtına geniş bir yer ayrılmamıştır. Ayrıca, bu çalışmaların bazılarının kapsamı da buna izin vermemiştir.

²⁶ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil yayıncılık, Ankara (tarihsiz), s. 224-225; Sanan Kazımov, “*Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycandaki Faaliyetleri ve Aras Türk Cumhuriyeti*”, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2019, s. 39-40; Rezzan Ünalp, *Türk Ordusunun Azerbaycan Harekâtı ve Karabağ*, [https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/odak/article/download/30/71\(11.10.2022\)](https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/odak/article/download/30/71(11.10.2022)); Yılmaz Altınsoy, *Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi*, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 2, 2019 Bahar, s. 42-91; Muharrem Yunis Çelik, Merziye Memmedli, “Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Kafkas İslam Ordusunun Kafkasya Harekâtına Yeni Bir Bakış”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/11, s. 403-428.

Sonuç

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra, Kafkas İslam Ordusu harekâtının tarihi, modern Türk araştırmalarının önemli yönlerinden biri haline geldi. Zira bu harekât, Azerbaycan-Türkiye ortak tarihinin, Azerbaycan-Türkiye askeri kardeşliğinin tarihinin önemli sayfalarından birini oluşturmaktadır. Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'da elde ettiği önemli başarılarından biri de hiç şüphesiz Karabağ'daki Ermeni saldırganlığına vurulan darbe olmuştur. Bazı Türk tarihçileri eserlerinde bu konuyu araştırmaya yer ayırmışlardır. Osmanlı ve Türk arşivlerinde böyle bir araştırmayı doğru bir şekilde yürütmek için yeterli belge bulunmaktadır. Bu belgeler, Kafkas İslam Ordusu birliklerinin Karabağ harekâtının ve şuşa zaferinin düzgün bir şekilde araştırılmasına izin veriyor. Bu konuya değinen araştırmacılar, Azerbaycan-Türkiye askeri kardeşliğinin değerli bir geleneğe sahip olduğu ve bu geleneğin bugün hâla yaşadığı sonucuna varmışlardır.

Kaynaklar

ALTINSOY, Y., *Kafkas İslam Ordusu ve Bakü zaferi*. Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 2, 2019, Bahar, s. 42-91.

BAL, H., *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, Ankara, İdil yayıncılık, (tarihsiz).

BERKUK, 1, . *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15 nci Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri*, (94 Sayılı Askeri Mecmua'nın 35 sayılı Tarih Kısmı), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1934.

ÇELİK, M.Ü.- MEMMEDLI M., “Türk Ve Rus Kaynaklarına Göre Kafkas İslam Ordusunun Kafkasya Harekatına Yeni Bir Bakış”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/11, s. 403-428.

GÜLER, A., *Kafkasya'da Zafer, İhanet ve Hüznün (1918-1919)*, Galeati yayıncılık, Ankara 2021. *Kafkas İslam Ordusunun Karabağ Harekâtı*, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, C. 2, , Lider yayınevi, Bakü 2005.

KAMALYERİ, M., *Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı (1917-1918)*, Baha Matbaası, İstanbul 1972.

KARAKÖSE, N., “*Askeri, siyasi ve silah sanayicisi kişiliği ile Nuri Paşa (Killigil)*”, Doktora Tezi, İzmir 2010.

KARAKÖSE, N., *Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütülcü fabrikasının sahibi Nuri Paşa (Killigil) Enver Paşanın kardeşi*, Ötüken, İstanbul 2019.

KAZIMOV, S., “*Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycandaki Faaliyetleri ve Aras Türk Cumhuriyeti*”, Yüksek lisans Tezi, Konya 2019.

MELİK ŞAXNAZAROV, Z., *Zapiski Karabaxskoqo soldata* <http://sumgait.info/caucasus-comflcits/karabakh-soldier-notes/6.htm>(11.10.2022).

Naqornıq Karabax v mejdunarodnoy prave i mirovoy politike, Dokumentı i kommentariy, Kruq, Moskva 2008.

RIHTIM, M.- SÜLEYMANOV, M., *Kafkas İslam Ordusu Harekâtı*, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*, Nurlar yayınevi, Bakü 2008.

RÜŞTÜ, T., *Birinci Dünya Haribinde Bakü Yollarında 5'inci Kafkas Tümeni*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006.

SÜLEYMANOV, M., *Azerbaycan Ordusunun Tarihi*, C. 1, Maarif yaym evi, Bakü 2018.
TAŞKIRAN, C., *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995.

ÜNALP, R., *Türk Ordusunun Azerbaycan Harekâtı ve Karabağ*,
[https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/odak/article/download/30/71\(11.10.2022\)](https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr/system/odak/article/download/30/71(11.10.2022)).

YÜCEER, N., *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*.
Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996.